

ЕВОЛЮЦІЯ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ СМІХУ В ТЕОРІЇ КОМІЧНОГО

У статті досліджується еволюція вивчення соціальної функції сміху. Детально розглядається дослідження соціального аспекту комічного в теоретичному доробку А. Бергсона, З. Фрейда, М. Чернишевського, М. Бахтіна. У статті аналізується як трансформувалися руйнівна та відтворювальні функції сміху згідно з новими культурно-історичними реаліями ХХ ст. та бурхливим розвитком сатиричної літератури.

Ключові слова: *руйнівна (або критична) та відтворювальна (або стверджувальна) функції сміху, соціальна функція сміху.*

Інтерес до теорії комічного проявляли майже всі видатні мислителі від часів античності, *Стародавнього* Риму і до сучасності. Перелік дослідників комічного не вичерпується іменами Арістотеля, Платона, Демокріта, Арістофана, Цицерона, Т. Гоббса, І. Канта, Г. Гегеля, Г. Спенсера, А. Шопенгауера, З. Фрейда, А. Бергсона, М. Бахтіна, Д. Лихачова, В. Проппа. За цей період було висловлено величезну кількість спостережень, які вплинули на подальший розвиток теорії комічного. Ще за часів античності сформувалося два абсолютно протилежні погляди на сміх. Згідно першої теорії, прибічниками якої були Демокріт, Арістофан, Лукіан, сміх потрактовувався як світогляд, який доповнював серйозний погляд на світ і закликав до удосконалення недовершеного світу. Згідно другої теорії, представниками якої були Арістотель, Платон, Цицерон, Квінтіліан, сутність комічного обмежувалася сферою відпочинку та розваг.

У контексті розвитку філософської думки особливе значення для теорії сміху відіграло ствердження Арістотеля про те, що з усіх живих істот сміх притаманний лише людині. Пізніше думка про те, що сміх не функціонує поза людським суспільством, привернула увагу таких філософів та літературознавців як Анрі Бергсона [3, 11], Володимира Проппа [7; 28, 30], Миколи Чернишевського [10, 187].

Перше десятиліття ХХ ст. стало знаковим у розробці соціального аспекту сміху. Одночасно і на території Російської імперії, і на Заході дослідники по-новому почали переосмислювати соціальну значимість сміху. Не випадково саме в цей час виходять праці А. Бергсона «Сміх» (1988) і З. Фрейда

«Дотепність та її відношення до несвідомого» (1905). Сміх для А. Бергсона, перш за все, – засіб звільнення життя від усього механічного, відживаючого. Іншими словами, сміх – засіб перетворення світу, який виконує «мету, корисну для загального удосконалення» [3, 29].

Поглиблюючи думку щодо соціального значення сміху, А. Бергсон уточнює: «Щоб зрозуміти сміх, необхідно перемістити його в природне оточення, яким є *суспільство*, особливо необхідно виявити в ньому корисну функцію, яка є функцією *суспільною*. Такою буде – зазначимо одразу, провідна думка усього нашого дослідження» [3, 20]. Таким чином, А. Бергсон наголошує на тому, що сміх повинен відповідати на вимоги суспільного життя людей, він повинен мати суспільне значення.

У З. Фрейда сміх – вираження глибинної сутності природи людини, несвідомого. Сміх – не просто явище, в якому проявляється несвідоме. Сміх – це спосіб компенсації несвідомих імпульсів, які зазвичай пригнічуються соціальними нормами і цінностями. Отже, і у З. Фрейда, і у А. Бергсона сміх – це вираження несвідомого, яке в момент сміху бере реванш за своє пригнічення. До того ж це несвідоме має природно-тваринний характер (у З. Фрейда він прямо називається як сексуальність і агресія, у А. Бергсона – більш завуальовано як «життя», «становлення») [8, 254].

У культурній атмосфері Російської імперії разом з появою сатири теж починає зростати розуміння соціальної значимості сміху. Так, наприклад, В. Белінський особливу увагу приділяв «гіркому» сміху М. Гоголя. Аналізуючи повісті письменника, він наголошував на соціальній значимості сміху М. Гоголя. В. Белінський вважав, що такого роду сміх має велике суспільне значення. Його естетичні погляди вплинули на формування естетичних поглядів М. Гоголя, який розцінював свої комедії як художній засіб критики і виправлення тогочасних вад суспільства. Дослідник не піддавав сумніву необхідність зображення негативного аспекту людського життя, проте заперечував належність сатиричних жанрів до сфери істинного мистецтва. Він вважав, що виникнення сатиричних жанрів пов'язано з встановленням суспільної самосвідомості як результату сформованої громадянської позиції. Великі сатирики з'являються не випадково, а через необхідність. Своїм сміхом вони передбачають і супроводжують руйнування соціальних устроїв, приречених на загибель. Висновок напрашується такий: розвиток сатиричного напрямку в російській літературі був пов'язаний з кризою самодержавства [8, 61-62].

М. Чернишевський пов'язує власну теорію комічного з потворним. Таким чином він залишається в рамках традиційного розгляду комічного, яке бере свій початок в «Поетиці» Арістотеля. Проте він робить акцент на соціально потворному, оскільки, на його думку, істинна сфера комічного – це людське

життя, суспільство. Все, що в житті людини невдале і недоречне, все це стає предметом комічного. Глупість в багатьох випадках – джерело недоречного, а значить і комічного.

Зокрема М. Чернишевський зазначає: «Істинна сфера комічного – людина, людське суспільство, людське життя, оскільки лише в людині розвивається бажання бути тим, ким вона не може бути, розвиваються недолугі, безуспішні, безглузді претензії» [10, 187]. Ця цитата засвідчує те, що комічне завжди прямо або опосередковано пов'язане з людиною, бо саме в людині закорінені ті слабкості та недоліки, які є об'єктом висміювання комічного.

Незабаром згідно з новими реаліями вже не імперського, а радянського життя з'явилася розробка теорії комічного, яка розглядала його як соціально значуще знаряддя критики недосконалої дійсності, поступово спрощуючи теорію до ствердження моральних ідеалів радянської людини. З'явилася велика низка дослідників, які займалися виключно концепціями «сатиризації» комічного, тобто це був погляд на комічне як на суспільно значуще знаряддя критики недосконалої дійсності. У деяких таких концепціях робиться висновок про існування «несмішної» сатири. До таких дослідників можна зарахувати В. Кіпотіна, Я. Ельсберг, Д. Ніколаєва, Б. Мінчина [8, 71].

Поруч з цим напрямком існував ряд авторів, які, аналізуючи гумористичні твори світової літератури і мистецтва, на перший план висували стихію сміху в комічному, його ігрове начало як універсальне, його свободу. М. Бахтін, Н. Дмитрієва, Л. Пінський, А. Бартошевич наголошували на задоволенні від комічного, яке більш властиве гумору, аніж сатири. Адже сатира, перш за все, передбачає визначеність і однозначність позиції у ставленні до висміюваних явищ [8, 72].

Обидві ці тенденції мають свої недоліки і свої переваги. Якщо ж уникати крайнощів і не зводити комічне виключно до сатири, чи до гумору, то можна розглядати їх як взаємодоповнюючі. Тож простежимо процеси, які відбувалися у ХХ ст., поєднуючи у своєму дослідженні обидві позиції.

У своїй праці «Комічне» естетик Ю. Боров визначав соціально значимий сміх (тобто такий, який виконує громадську функцію) як такий, що сповнений естетичними ідеалами. Такий сміх – світлий, високий, покликаний заперечити одні людські якості та суспільні явища та ствердити інші [4, 10]. Без сумніву дослідник сформулював своє визначення, спираючись на теорію амбівалентності сміху М. Бахтіна.

У контексті досліджень про соціальну функцію сміху важливу роль відіграли погляди та праці М. Бахтіна. Дослідник пешим наголосив на універсальності амбівалентності народного сміху, зазначаючи, що сміх – не *зовнішня*, а *внутрішня* форма, яку не можна перетворити на серйозність,

не знищивши і не спотворивши змісту розкритої сміхом істини. Соціальна функція сміху полягає в тому, що він вивільняє не лише від *зовнішньої* цензури, а й, перш за все, від великого *внутрішнього* цензора, від тисячолітнього вихованого в людині страху перед священним, перед авторитарною забороною, перед минулим, перед владою [2]. Таким чином, руйнівний і відтворувальний заряд сміху полягає у його, з одного боку, *критичній*, а з іншого боку, *стверджувальній* функції.

На думку дослідника П. Майданченка, *критична* функція сміху, як і його позитивне ствердження, була потенційно закладена ще у фольклорній сміховій традиції [5, 165]. Проте не можна не спостерегти того факту, що амбівалентність народного сміху, яка істотно впливала на писемну традицію античності, середньовіччя, Відродження, з XVII ст. поступово почала втрачатися. П. Майданченко стверджує, що натомість приходять «негативний, осуджуючий та викривальний сатиричний сміх новочасності» [5, 9]. Але література від народної традиції переймає і позитивно-стверджувальну комічну стихію. Так, П. Майдаченко зазначає, що зі втратою єдиної амбівалентної сутності демократичної сміхової культури, комізм у літературі набуває полярних відмінностей — заперечення і ствердження, які *відокремлюються* одне від одного, починають існувати осібно [5, 9]. Поряд з викривальним, тобто критичним сміхом у художній літературі починає співіснувати його різновид, який, за В. Проппом, можна визначити як «добрий сміх» [7], за аналогією до згадуваного вже «позитивного гумору» [5, 17]. Сфера його поширення, скажімо, в літературі XVII–\$V\$VIII ст. вужча, ніж у сатиричного сміху. І все ж автономність цього різновиду сміху неодмінно треба враховувати, насамперед за вираженням в ньому позитивного авторського ставлення до характерів і явищ. Хоча зовнішніми ознаками таке розмежування наближається до традиційного поділу на сатиру й гумор, воно водночас вимагає чіткого усвідомлення і диференціювання руйнівної та будівничої функції комічного.

Диференціювання руйнівної та будівничої функції комічного зазнало суттєвого спрощення в XX ст., оскільки руйнівна функція сміху цілковито спрямовувалася на старий устрій, а будівнича була покликана стверджувати моральні ідеали радянської людини. Відомо, що українські гумористи XX століття пішли шляхом реалістично-сатиричного змалювання дійсності. В 20-30х роках XX ст. з'явилися такі публіцистичні жанрові різновиди як фейлетони, усмішки, памфлети, агітки, байки-епіграми, байки-памфлети, байки-фейлетони, байки-агітки. Подібне жанрове розмаїття виникло у зв'язку з тим, що гумор став своєрідною зброєю класової боротьби в публіцистиці та був спрямована на висміювання конкретних явищ радянської

дійсності. Таке послуговування гумористичними жанрами з конкретною утилітарною метою призвело до зменшення її художньої вартості.

Проте попри нелегкі для творчості заполітизовані радянські часи, такі видатні українські гумористи як Остап Вишня, С. Олійник, А. Крижанівський, П. Ключина, А. Косматенко, М. Годованець, В. Лагоза, П. Глазовий, Є. Дудар, О. Черногуз та ін. все ж зуміли збагатити українську літературу найдовершенішими зразками української гумористичної поезії та прози.

Звідси можемо зробити висновок, що сміх відіграє надзвичайно важливу роль в суспільстві: перш за все, він розкриває очі на справжню сутність речей, на недоліки сьогодення; з іншого боку, він допомагає побачити перспективу майбутнього. У такий спосіб сміх *вказує на хиби*, які заважають розвитку суспільства. Більше того, він *допомагає формувати той ідеал*, ту правду, до якої повинно крокувати суспільство. Отже, сміх, з одного боку несе *руйнівний*, а, з іншого боку, *відтворювальний* заряд.

У цьому контексті не можна не наголосити на ролі гумориста як суб'єкта комічного, який покликаний висміювати явища дійсності, та його зв'язку з об'єктом сміху, власне тими явищами дійсності, які гуморист прагне змінити. Варто наголосити на тому, що амбівалентність сміху проєктується на амбівалентність суб'єкта, носія гумористичного світогляду. М. Чернишевський першим звернув увагу на те, що гумористична схильність, з одного боку, становить суміш *самоповаги*, а, з іншого боку, суміш *самовисміювання і самозневаги*. Це в свою чергу викликає питання, чому гуморист ображається на слабкості свого характеру, чому він незадоволений невідгнідними сторонами свого становища в суспільстві, чому висміює їх? Відповідь на означене запитання полягає в тому, що вади характеру заважають йому бути «справжньою людиною», видаються йому такими, що протирічать гідності людини як такої. «Саме тому невдоволеність гумориста самим собою поширюється на весь світ, який усюди вражає його своєю дріб'язковістю і своїми слабкими сторонами, – наголошує М. Чернишевський. – Так як він поважає і разом з тим зневажає себе, так разом з тим він зневажає усіх людей; як він любить і разом з тим висміює самого себе, так любить він і висміює він весь світ» [10, 192]. Отже, коли гуморист сміється над собою – він сміється над усіма людьми. Гуморист і сам є людиною, а це означає, що він сміється над тим, що більшою або меншою мірою притаманне кожній людині. «І, нарешті, гумористична схильність доводить людину до того, що все на світі видається йому жалюгідними, вартим і насмішки і співчуття, – пише дослідник. – Гуморист скрізь і в усьому знаходить *«і сміх і горе»* [10, 192] Таким чином *гумористична схильність* поета-гумориста передбачає таке загострене усвідомлення суспільне значення своєї творчості.

Варто зазначити, що соціальний аспект вивчення сміху розпочався ще від часів античності. Проте особливого значення дослідження соціальної функції сміху набуло в першому десятиріччі ХХ ст. як у західноєвропейських дослідників, так і в дослідників колоніального російського простору. Перш за все, це було пов'язано з поступовим крахом самодержавства. Поява так званої «дореволюційної» сатири ознаменувала початок невідворотніх змін, які сколихнули Російську імперію на початку ХХ ст. Епоха «революційної» сатири зафіксувала перехід авторів-гумористів до реалістично-сатиричного змалювання дійсності, що врешті-решт спричинило в багатьох випадках те, що гумор став своєрідною зброєю класової боротьби. Відповідно всі подальші дослідження комічного були обумовлені конкретними історичними подіями. Вони умовно розділилися на дві течії, перша з яких розробляла концепцію «сатиризації» комічного, друга на прикладі творів світової культури вивчала сміх як універсальне ігрове начало.

М. Бахтін першим наголосив на універсальності народного сміху, а саме на властивій йому амбівалентності. Йдеться зокрема про закладені в природі сміху, з одного боку, *критичну*, а з іншого боку, *стверджувальну* функції. Подальший прихід негативного осуджуючого та викривального сатиричного сміху ХХ ст. звузив розуміння цих функцій до руйнівної і відтворювальної, які спрямовувалася на руйнування старого устрою, і ствердження моральних ідеалів радянської людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Аристотель*. Поэтика. Риторика. – СПб. : Азбука, 2000. – 348 с.
2. *Бахтин М. М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса/ Михаил Бахтин. – Библиотека Гумер. – Режим доступу до джерела: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Baht/index.php
3. *Бергсон А.* Сміх. – К. : Дух і Літера, 1994. – 167 с.
4. *Борев Ю. Б.* Комическое / Ю. Б. Бореев. – М. : *Искусство*, 1970. – 286с.
5. *Майданченко П. І.* Комічне в сучасній українській прозі : Літературно-критичний нарис. – К. : Дніпро, 1991. – 190 с.
6. *Мінчин Б. М.* Сатира в естетиці соціалістичного реалізму. – К. : Наукова думка, 1967. – 288с.
7. *Пропп В.* Проблемы комизма и смеха. Ритуальный смех в фольклоре (по поводу сказки о Несмеяне) / Владимир Пропп. – Библиотека Гумер. – Режим доступу до джерела: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/propp/index.php

8. Рюмина М. Т. Эстетика смеха: Смех как виртуальная реальность. Изд. 3-е. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 320 с.
9. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному. Доступ до джерела: http://www.sekretuzemli.org.ua/zigmund_freid_ostroymie.html
10. Чернышевский Н. Г. Собрание починений в 5-ти томах / Статьи по философии и эстетике / Возвышенное и комическое. – Т.4. – 116 с. – С.152-199.

Шкуратенко Ю. А., асп.,
Институт филологии КНУ имени Тараса Шевченко

ЭВОЛЮЦИЯ ИЗУЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ФУНКЦИИ СМЕХА В ТЕОРИИ КОМИЧЕСКОГО

В статье рассматривается эволюция изучения социальной функции смеха. Детально изучается социальный аспект комического в теоретических работах А. Бергсона, З. Фрейда, Н. Чернышевского, М. Бахтина. В статье прослеживается, как трансформировалась разрушительная и утверждающая функции смеха в зависимости от культурно-исторических реалий XX ст. и интенсивного развития сатирической литературы.

Ключевые слова: разрушительная и утверждающая функции смеха, социальная функция смеха.

Iuliia Shkuratenko, second year post-graduate student,
Institute of Philology Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE EVOLUTION OF SOCIAL FUNCTION'S STUDYING OF HUMOUR IN COMIC THEORY

The evolution of social function's studying is presented in the article. It is studied social aspects of the comic in Henri Bergson, Sigmund Freud, M. Chernyshevsky and Mikhail Bakhtin investigations. The fact, that destructive and affirmative functions depend on cultural and historical realities and also depend on the development of a satire, is proved.

Key words: destructive and affirmative functions of humour, social function of humour.